

Krzysztof Buchowski

Białystok

Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918–1940

Dzieje polskiej mniejszości w niepodległym państwie litewskim¹ w okresie międzywojennym są istotnym fragmentem historii skomplikowanych stosunków polsko-litewskich w XX w., są także częścią dziejów litewskiej niepodległości. Po I wojnie światowej Litwa odrodziła się jako państwo narodowe, ze wszystkimi konsekwencjami tego stanu rzeczy. Pozostałe narodowości kraju, Polaków, Żydów, Niemców, uznano zatem za mniejszości.

Przed 1918 r. polskość odgrywała na Litwie wyjątkowo ważną rolę. W ciągu stuleci od unii lubelskiej dokonała się bowiem polonizacja szlachty — „narodu politycznego” oraz dużej części mieszkańców miast, a na Wileńszczyźnie także chłopów. Na przełomie XIX i XX w. ideologowie rozwijającego się litewskiego odrodzenia narodowego dostrzegli w tym groźbę kulturalnej zagłady litewskiej tożsamości. Stąd wynikało ich ostre przeciwstawienie się polskiej kulturze, zwłaszcza „polonizowaniu” mieszkańców wsi, w znakomitej większości nie posiadających przecież jeszcze świadomości narodowej w dzisiejszym pojęciu tego zjawiska. Nowoczesna litewskość rodziła się zatem bardzo ostro przeciwstawiona polskości.

W nowym narodowym państwie litewskim, odrodzonym w 1918 r., polska ludność miała jednak w przeważającej większości charakter autochtoniczny. W ideologii litewskiego odrodzenia narodowego dobitnie akcentowano ów fakt. Polskość na Litwie traktowano zatem jako proste narodowe odszczepieństwo, stale i dobitnie podtrzymywano tezę o konieczności przywrócenia „spolonizowanych” mieszkańców na łono litewkości. Stąd wynikało odmawianie Polakom nawet statusu mniejszości narodowej. W mniejszym stopniu problem ten dotyczył również innych mniejszości, na przykład kłajpedzkich Niemców. Stanowisko poszczególnych litewskich rządów pozostało w tej dziedzinie zasadniczo niezmiennie w całym okresie międzywojennym. Dodatkowo w zależności od meandrow kowieńskiego życia politycznego „polską kartą” rozgrywano także spory wewnętrzne. Litewskie stronnictwa polityczne nie wahały się przedstawiać polskiej mniejszości jako czynnika irredentystycznego, kreować jej jako głównego wroga litewskiej niepodległości, forpocząty zagrożenia ze strony nieprzyjaznej Polski.

Jednakże skomplikowane, z reguły bardzo złe stosunki między Litwą a Polską spowodowały, iż w istocie rzeczy zarówno Polacy w Litwie, jak i Litwini mieszkający w Polsce odgrywali

¹ Tekst jest autoreferatem pracy doktorskiej obronionej w lutym 1999 r. w Instytucie Historii Uniwersytetu w Białymstoku. Promotorem pracy był prof. dr hab. Piotr Łossowski, a recenzentami prof. dr hab. Marian Leczyk i dr hab. Jan Jurkiewicz.

poważną rolę w grze politycznej prowadzonej między Kownem a Warszawą. Obie mniejszości traktowano jako swego rodzaju zakładników we wzajemnych relacjach. Ograniczenia dotyczące Litwinów w Polsce wywoływały podobne posunięcia wobec Polaków w Litwie i na odwrót. Zwaśnione państwa starały się także wzmocnić pozycję „swojej” mniejszości w kraju przeciwnika. Poważnymi dotacjami wspierano organizacje polityczne, społeczne i gospodarcze, a także szkolnictwo. W ten sposób nie tylko wzmacniano ogólne potencjały obu mniejszości, ale również podkreślano propagandową siłę argumentów w międzynarodowym sporze o Wilno. W drugiej połowie lat 30. w polityce warszawskich władz wobec litewskiej Polonii, podobnie jak wobec polskich skupisk w Niemczech i Czechosłowacji, zwyciężyła tendencja do podporządkowania jej losów szerszej idei polskich interesów państwowych. Polskie MSZ rozpoczęło okres głębokiej ingerencji w sprawy organizacyjne Polonii oraz bardziej instrumentalnego wykorzystywania jej w stosunkach z Litwą.

Celem mojego opracowania jest syntetyczne ukazanie dziejów polskiej mniejszości w niepodległej Litwie w latach 1918–1940. Z oczywistych powodów tematyka nie obejmuje zatem szeroko rozumianych problemów Wileńszczyzny. Naturalnymi granicami chronologicznymi są tu rok odzyskania przez Litwę niepodległości po I wojnie światowej oraz moment utraty niezależności w wyniku agresji sowieckiej w czerwcu 1940 r. Niezbędne było także ogólnikowe przypomnienie genezy polsko–litewskiego konfliktu na przełomie XIX i XX w. oraz w latach I wojny. Istotną rolę dodatkowo odgrywa konfrontowanie opisywanych problemów polskiej mniejszości z całokształtem polsko–litewskich stosunków w okresie międzywojennym.

Syntetyczny charakter wymaga podjęcia próby opisu całokształtu problemów polskiej mniejszości, siłą rzeczy jednak tematyka opracowania koncentruje się na kwestiach politycznych, gospodarczych, społecznych, oświatowych i kulturalnych. Konieczne było również przyjęcie określonych kryteriów wyodrębnienia polskiej mniejszości narodowej oraz przybliżone określenie jej liczebności. Z wielu przyczyn oba te zadania do dzisiaj są stosunkowo najbardziej skomplikowane, budzą też wiele emocji i kontrowersji. Wobec braku wiarygodnych danych statystycznych badacze są zdani na bardzo ogólnikowe szacunki. W prezentacji różnych poglądów na ten temat przyjąłem tezy o swobodnie wyrażonej świadomości jako jedynym wiarygodnym kryterium przynależności narodowej oraz o braku takiej świadomości u wielu polsko– bądź litewskojęzycznych mieszkańców Litwy (zjawisko tzw. tutejszych). Istotne wydaje się zwrócenie uwagi na niezwykle dynamiczny charakter procesów powstawania litewskiej i polskiej świadomości narodowej w międzywojennej Litwie, co dodatkowo komplikuje rozważania teoretyczne. W stosunku do „tutejszej” ludności mówiącej po polsku dawało się obserwować dwie zasadnicze tendencje przemian: 1) proces lituanizacji, czyli gwałtownego kurczenia się zasięgu języka polskiego, połączonego z przyjmowaniem świadomości litewskiej; 2) powstawanie i umacnianie polskiej świadomości narodowej. Liczę, iż moje propozycje w tej dziedzinie badawczej staną się jeszcze jednym głosem w naukowej dyskusji dotyczącej omawianej problematyki.

Praca ma układ chronologiczno–rzeczowy, ze szczególnym naciskiem na chronologię. Sytuacja polskiej mniejszości w niepodległej Litwie była bowiem ściśle powiązana z chronologią ówczesnych stosunków polsko–litewskich oraz meandrami wewnętrznych dziejów Litwy. Układ taki, aczkolwiek nie pozbawiony przecież cech ujemnych (niektóre problemy, np. sprawy reformy rolnej, czy położenia oświaty, zostały „rozrzucone” i omówione w kilku rozdziałach), pozwala jednak uważnie prześledzić ważne związki przyczynowo–skutkowe między poszczególnymi zagadnieniami.

Bazę źródłową stanowią głównie dokumenty i materiały archiwalne, sprawozdania stenograficzne z obrad litewskiego Sejmu oraz dzienniki, relacje, pamiętniki, literatura wspomnieniowa, a także prasa. Wśród archiwaliów najpoważniejsze znaczenie mają dokumenty zgromadzone w Litewskim Centralnym Archiwum Państwowym (Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas) w Wilnie, zawierające nie tylko materiały urzędowe, ale także szczątki zespołów dawnych polskich organizacji społecznych działających w państwie litewskim. Również w polskim Archiwum Akt Nowych, zwłaszcza w zespole Ministerstwa Spraw Zagranicznych, przechowywana jest stosunkowo bogata dokumentacja dotycząca polskiej mniejszości w Litwie, a zwłaszcza relacji między tą mniejszością a polskimi władzami w latach trzydziestych. Interesującym źródłem są także stenogramy sejmowe, które pozwalają zilustrować udział polskiej mniejszości w życiu politycznym kraju w latach 1920–1927, a także ukazać oficjalne stanowisko ówczesnych litewskich elit politycznych wobec problemów polskiej ludności.

Istotną rolę odgrywa literatura pamiętnikarska, wspomnienia i dzienniki świadków i uczestników omawianych wydarzeń. Znaczna część tych źródeł pozostaje w rękopisach i maszynopisach przechowywanych w bibliotekach i archiwach. Stosunkowo najcenniejszą wartość źródłową przedstawia „Dziennik 1914–1923” Eugeniusza Romera. W poznawaniu szczegółowych aspektów dziejów polskiej mniejszości, np. spraw oświaty czy prac polskiej frakcji w litewskim Sejmie, wiele informacji przynoszą wspomnienia bezpośrednich świadków i uczestników opisywanych wydarzeń: Wiktora Budzyńskiego, Bohdana Paszkiewicza, Adolfa Grajewskiego, Kazimierza Szwoynickiego, Konrada Łapina i innych. Wyjątkowy charakter tej kategorii źródeł, wykorzystujących zawodną przecież ludzką pamięć, wymagał oczywiście starannej weryfikacji wielu danych, czy subiektywnych nieraz opinii.

Na osobną wzmiankę zasługuje unikatowa kolekcja dokumentów i wspomnień zgromadzona przez Czesława, Joannę i Ryszarda Mackiewiczów. Dzięki uprzejmości obecnego właściciela i opiekuna zbiorów — Ryszarda Mackiewicza, mieszkającego w Warszawie — opracowanie znacznie powiększyło swą bazę źródłową.

W poważnym stopniu jako źródło wykorzystano również ówczesną prasę, zarówno litewską (np. „Lietuva”, „Lietuvos Aidas”, „Rytas” i in.), polską, jak i czasopisma wydawane przez polską mniejszość w Litwie „Dzień Kowieński”, „Dzień Polski”, „Chata Rodzinna”, „Iskry”, „Głos Młodych” i in.).

Wielu informacji dotyczących zwłaszcza kontekstu omawianych wydarzeń dostarczyła literatura przedmiotu. Przykładowo całokształt problematyki politycznych stosunków polsko-litewskich w omawianym okresie przedstawił Piotr Łossowski w opracowaniach: *Konflikt polsko-litewski 1918–1920* (Warszawa 1996), *Stosunki polsko-litewskie 1921–1939* (Warszawa 1997), *Litwa a sprawy polskie 1939–1940* (Warszawa 1985). Ten sam autor zajął się m.in. mało znanymi w polskiej literaturze wewnętrznymi dziejami Litwy, w pracy *Kraje bałtyckie na drodze od demokracji parlamentarnej do dyktatury (1918–1934)* (Wrocław 1972). Również szczegółowy opis problemów Litwy w okresie budowy niepodległości przynosi synteza P. Čepėnasa, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 2 (Chicago 1986, drugie wyd. Vilnius 1992).

W literaturze ciągle jak do tej pory brakowało jednak syntetycznego przedstawienia dziejów polskiej mniejszości w międzywojennej Litwie. W tym miejscu warto wspomnieć, iż w 1986 r. ukazało się wartościowe opracowanie Bronisława Makowskiego *Litwini w Polsce 1920–1939* (Warszawa 1986). W tym kontekście luka badawcza stawała się jeszcze bardziej odczuwalna. Nie zdołała jej wypełnić publicystyka, nieliczne artykuły popularnonaukowe, czy też prace poruszające wątki dotyczące litewskiej Polonii w szerszym kontekście (np. Edwarda Kołodziejza *Dzieje Polonii w zarysie 1918–1939*, Warszawa 1991). Ze względu na niedostateczną

bazę źródłową nie spełniła oczekiwań także broszura Zenona Krajewskiego *Polacy w Republice Litewskiej 1918–1940* (Lublin 1998).

Pośród literatury zajmującej się szczegółowymi zagadnieniami dotyczącymi polskiej mniejszości należy wyróżnić kilka opracowań zarówno autorów litewskich, jak i polskich. Położeniem polskiej mniejszości w latach 1918–1926 zajął się emigracyjny autor litewski, Vladas Krivickas, w wartościowym artykule *The Polish Minority in Lithuania 1918–1926* (w: „*Slavonic East European Review*” 1975, v. 53, No 130, USA). Problematyki tego samego okresu dotyczy źródłowe opracowanie Władysława Wielhorskiego *Byt ludności polskiej w państwie litewskim. W świetle dochodzeń jej praw przed Ligą Narodów* (Wilno 1925). Sprawami reformy rolnej, tak istotnymi dla położenia Polaków w Litwie, zajęli się badacze litewscy Stasys Elsbergas (*Lietuvos žemes reforma*, Kaunas 1935) i Liudas Truska (*Burżuazyjna reforma agrarna 1922 r. na Litwie*, w: „*Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*”, 1978, t. 39). Wybrane problemy oświaty polskiej mniejszości opisał m.in. B. Šetkus w artykule *Lietuvos vyriausybės požiūris i lenkų tautinės mažumos mokymą Lietuvoje 1919–1940* (w: *Lietuvos rytai*, Vilnius 1993). W literaturze litewskiej nadal brakuje jednak syntetycznego i rzetelnego opisu problematyki ludności polskiej w Litwie w okresie międzywojennym. Tylko w małym stopniu lukę tę uzupełniają artykuły E. Vaitiekunienė i S. Vaitiekusa, *Lietuvos lenkai dvidešimtajame amžiuje*, (w: *Lietuvos Respublikos tautinių mažumų istorijos bruožai*, Vilnius 1993) oraz S. Vaitiekusa, *Lietuvos Respublikos lenkai 1920–1939* (w: „*Atgiminimas*” 1992, nr 42 i 43).

W polskiej literaturze sprawy polskiej mniejszości często przewijają się w naukowym i publicystycznym dorobku wspomnianego już Władysława Wielhorskiego oraz w artykułach Tadeusza Katelbacha i Edmunda Jakubowskiego (Żagiella). Wszyscy oni byli nie tylko świadkami, ale również bezpośrednimi uczestnikami opisywanych wydarzeń, dlatego też ich sądy nie zawsze mają obiektywny charakter. W latach 80. pojawił się cenny monograficzny cykl artykułów wspomnieniowych Jana Wróblewskiego, publikowanych zwłaszcza na łamach tygodnika „*Warmia i Mazury*”. Na osobną wzmiankę zasługuje wydana ostatnio praca Mieczysława Jackiewicza pt. *Polskie życie kulturalne w Republice Litewskiej 1919–1940* (Olsztyn 1997), zawierająca dokładną prezentację aktywności kulturalnej polskiej mniejszości. Pojawienie się tej pracy zwolniło badaczy od konieczności szczegółowego zajęcia się zagadnieniami życia kulturalnego litewskiej Polonii.

Wyjaśnienia wymaga problem terminologii użytej w obecnej próbie syntezy. Zdecydowałem, aby na określenie miejsca — nazwy geograficznej — konsekwentnie używać wyrażenia przymkowego „na Litwie” w odniesieniu do całości ziem historycznie litewskich. Z kolei wyrażenie „w Litwie” zarezerwowane jest dla międzywojennego niepodległego państwa litewskiego, Republiki Litewskiej, której terytorium nie obejmowało np. Wileńszczyzny. Przyjęcie takiej terminologii nawiązuje do tradycji okresu pierwszych dziesięcioleci XX w., zakorzenionej w ówczesnych polskich materiałach źródłowych, prasie i literaturze. Ostatecznym argumentem był w tym przypadku fakt, iż wyrażeniem „w Litwie”, tak charakterystycznym dla ówczesnej wileńskiej polszczyzny, najczęściej posługiwała się przecież litewska Polonia.

Opracowanie zostało podzielone na siedem rozdziałów. W pierwszym przedstawiono różne poglądy na problem liczebności, rozmieszczenia oraz struktury społecznej polskiej mniejszości, a także zarysowano genezę polsko-litewskiego konfliktu na Litwie na przełomie XIX i XX w. oraz w okresie I wojny światowej.

Rozdział drugi obejmuje okres eskalacji konfliktu w latach 1918–1920, kiedy to Polacy z terenów Litwy etnicznej ze współgospodarzy kraju stawali się niepożądaną mniejszością narodową. Należy podkreślić wyjątkowe znaczenie tego okresu w dziejach polskiej mniejszo-

ści. U progu litewskiej niepodległości znakomita większość aktywnych politycznie i świadomych narodowo Polaków litewskich oczekiwała połączenia Litwy z Polską — bądź to w drodze inkorporacji, bądź federacji w bliżej nieokreślonym kształcie. W tym kierunku rozwijano działalność społeczną i polityczną. Pewna część polskiej społeczności czynnie przeciwstawiła się narodzinom niepodległego litewskiego państwa. W następnych latach sprawa ta fatalnie zaciążyła nad stosunkami między Litwą a jej obywatelami polskiego pochodzenia. W litewskiej optyce całokształtu relacji litewsko-polskich „polska irredenta” była czynnikiem równie jątrzącym jak międzynarodowy konflikt o Wilno.

W rozdziale trzecim, obejmującym lata 1921–1926, przedstawiono problemy kształtowania się statusu ludności polskiej w warunkach rządów nacjonalistycznej litewskiej chrześcijańskiej demokracji. Poważne znaczenie miało odcięcie się Litwy od Polski prawdziwym „chińskim murem”: brak stosunków dyplomatycznych, zakaz jakichkolwiek kontaktów obywateli obu państw, podróży, korespondencji itp. Polskie ziemiaństwo, trzon polskiej społeczności, stanęło wobec groźby rujnującej reformy rolnej. Polityka chadecji doprowadziła do poważnego ograniczenia polskiego szkolnictwa. Jednakże dzięki dotacjom z Polski udało się w tym okresie zainicjować zadziwiająco wiele form aktywności społecznej. Mimo przeciwdziałania władz Polacy starali się również aktywnie uczestniczyć w litewskim życiu politycznym.

W rozdziale czwartym przedstawiono okres „odwilży” drugiej połowy 1926 r., kiedy to w warunkach uformowania się nowej centrolewicowej koalicji rządowej polska mniejszość na krótko uzyskała możliwość realizacji swych aspiracji kulturalnych. Znalazło to wyraz zwłaszcza w znacznej rozbudowie prywatnego szkolnictwa. Koncesje na rzecz polskiej mniejszości narodowej stały się jednym z pretekstów nacjonalistycznego zamachu stanu w grudniu 1926 r.

W rozdziale piątym ukazano problemy polskiej ludności w pierwszym okresie rządów litewskich narodowców (1926–1934). Nowe władze powróciły do nacjonalistycznej linii polityki wobec mniejszości, ponownie np. drastycznie ograniczyły stan polskiego szkolnictwa. Jednocześnie w tych samych latach dało się zaobserwować wyraźną dwoistość polityki władzy wobec litewskich Polaków. Oprócz wszechobecnych tendencji nacjonalistycznych w stosunku do ziemian formułowano swego rodzaju pozytywną ofertę: ułatwienia gospodarcze w zamian za konwersję narodową. Oferta nie została podjęta na dużą skalę. Niezależnie od tego w ramach szerszej koncepcji ekonomicznej nowe rządy złagodziły warunki reformy rolnej, co pozwoliło na swego rodzaju stabilizację gospodarczego położenia części polskiego ziemiaństwa.

W rozdziale szóstym opisano okres od 1934 do marca 1938 r., kiedy to polska mniejszość w Litwie, podobnie jak litewska w Polsce, stała się istotnym czynnikiem kształtowania międzypaństwowych stosunków polsko-litewskich. Polski MSZ przystąpił do umacniania swoich wpływów w organizacjach litewskiej Polonii. Najważniejszą rolę w realizacji tej koncepcji odegrał oddelegowany do Kowna Tadeusz Katelbach, nieoficjalny emisariusz ministra Józefa Becka. Głównym zadaniem Katelbacha było wykorzystanie polskiej mniejszości przy próbie nakłonienia Litwy do normalizacji stosunków z Polską. Jednakże w miarę upływu czasu jasne stawało się fiasko tych planów. Od końca 1935 r. Polska rozpoczęła zatem akcję zmasowanego nacisku na litewską mniejszość na Wileńszczyźnie, aby w ten sposób zmusić Litwę do kompromisu. Litewskie władze nie pozostały dłużne i odpowiedziały fałdą retorsji wobec polskiej mniejszości. Wydaje się jednak, iż pewna część tych posunięć w Litwie była efektem przyjęcia przez narodowców szerszej koncepcji dyktatorskich rządów, chętniej sięgających po retorykę nacjonalistyczną, idee solidarności narodowej, a zarazem ograniczanie swobód obywatel-

skich. Narodowcy umacniali się u władzy, eliminując wszelkie przejawy rzeczywistej lub potencjalnej opozycji, czy choćby niezależnego życia społecznego. Zaostrzenie cenzury czy kontroli życia organizacyjnego dotykało zatem nie tylko Polaków, ale także inne mniejszości narodowe oraz opozycyjne stronnictwa litewskie.

Siódmy rozdział został poświęcony trudnym miesiącom od polskiego ultimatum wobec Litwy (z marca 1938 r.), poprzez okres normalizacji stosunków międzynarodowych, po wybuch wojny w Polsce we wrześniu 1939 r. i dalej aż do sowieckiej agresji na Litwę w czerwcu 1940 r. Wbrew oczekiwaniom Polonii, mimo stopniowej normalizacji stosunków polsko-litewskich po marcu 1938 r., w położeniu polskiej mniejszości w Litwie nie zaszły zasadnicze zmiany. Litewskie władze podchodziły do kwestii mniejszościowych bardzo ostrożnie, przede wszystkim oczekując na pozytywną ofertę Warszawy wobec Litwinów w Polsce. Do września 1939 r. nie doszło do przełomu w tej sprawie. W okresie między wrześniem 1939 a czerwcem 1940 r. polska mniejszość stanęła przed nowymi problemami, jakimi było pojawienie się uchodźców z Polski, upadek polskiego państwa, a wreszcie skomplikowana kwestia stosunków polsko-litewskich na Wileńszczyźnie, przejętej przez Litwę jesienią 1939 r. Polonia wzięła na siebie ciężar pomocy uchodźcom i wywiązała się z tego zadania w sposób wzorowy. Niestety, wraz z przyłączeniem Wileńszczyzny do Litwy w kowieńskich władzach i społeczeństwie przeważały nastroje nacjonalistyczne. Ostra akcja lituanizacyjna prowadzona w Wilnie odbija się rykoszetem również na „starej” polskiej mniejszości. W czerwcu 1940 r. jednym z ostatnich suwerennych posunięć kowieńskiego rządu będzie całkowita likwidacja polskiego szkolnictwa prywatnego. Jednakże całkowity kres zorganizowanemu polskiemu życiu społecznemu na terenie międzywojennej Litwy położy dopiero zajęcie kraju przez oddziały Armii Czerwonej w czerwcu 1940 r. i wcielenie Litwy do ZSRR.